

Universiteit Utrecht en Koloniale Kennis

Universiteit Utrecht en Koloniale Kennis

Bestuderen, Bemeten en Beleren sinds 1636

Henk J. van Rinsum

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van de Universiteit Utrecht.

Op de omslag zien we bovenaan een groep wetenschappers tijdens het Fourth Science Congress dat in 1929 op Java werd gehouden met rechts op de eerste rij de Utrechtse hoogleraar F.A.F.C. Went.

In het midden staat een afbeelding van een zogenaamde 'Wardse kist' waarmee planten van Indië naar Europa werden vervoerd. Deze kist staat nog steeds in de Botanische Tuinen in Utrecht.

Onderaan een afbeelding van westelijk Java van de hand van de arabist, filoloog, cartograaf, Adriaan Reland (1676-1718), hoogleraar in Utrecht vanaf 1701.

Achterop staan oude preparaten afgebeeld die bewaard worden in de collectie van de Botanische tuinen van de Universiteit Utrecht.

Ontwerp omslag: Jan Johan ter Poorten, Aperta

Ontwerp omslag en binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare grafisch ontwerp

ISBN 9789464562002

e-ISBN 9789464562019

NUR 691

Creative Commons License CC BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© 2023 H.J. van Rinsum, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

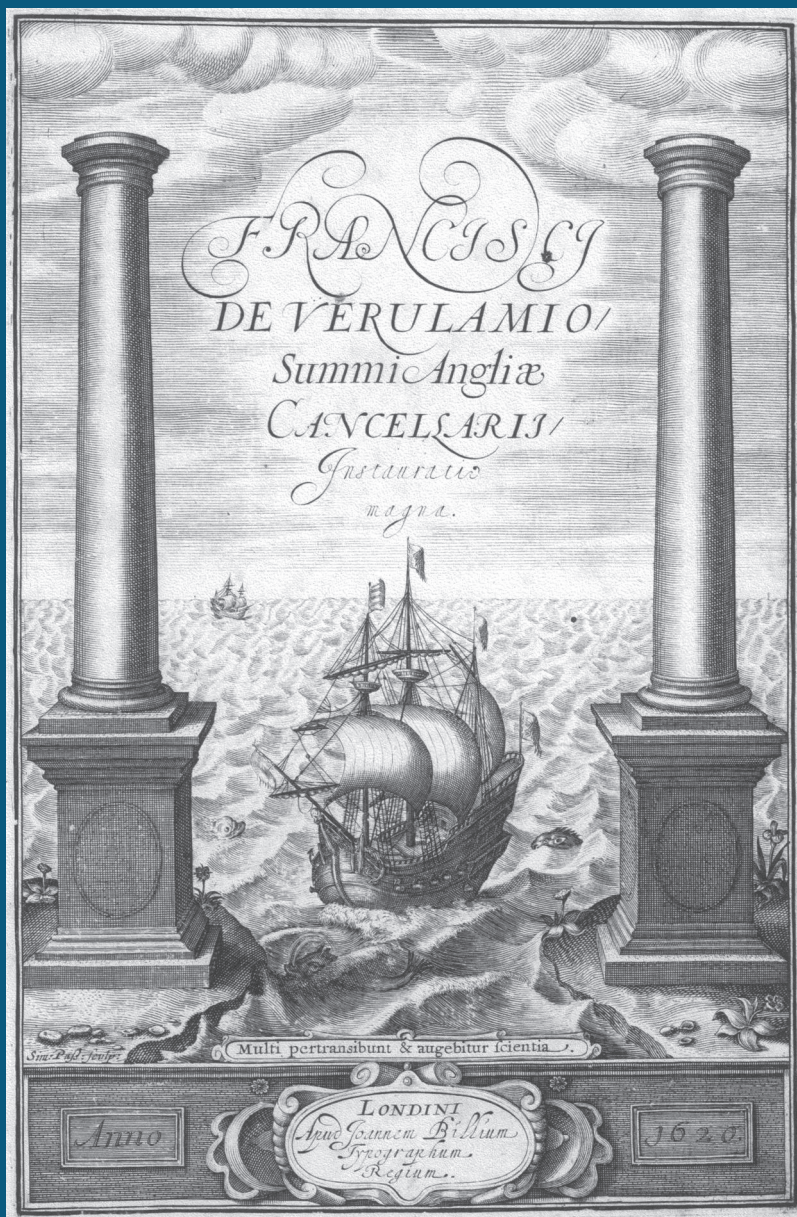
www.walburgpers.nl

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

‘met hope dat het ons vorder aen noodzakelijke middelen tot voortsettinge van Gods kerk en dienst te sijner tijd niet en sal mancqueren, waartoe scholen dienst niet weynig sal toebrenghen, *om niet alleen onse Christen jeugt maar ook die van uytlandsche en ingebore duysterlingen in 't ligt van de zonne der geregtigheyd op te queecken, en daarin te leeren wandelen, terwijl 't nog boven de kimmen van onsen horizont is.*’

Brief van 20 augustus 1669 van Johan Basseliers aan de Staten van Zeeland. Geciteerd bij J.M. van der Linde, *Surinaamse Suikerheren en hun Kerk*, 194. (cursief HRI)

Titelblad *Francis Bacon, Instauratio Magna*, 1620

Het schip dat vaart tussen de zuilen van Hercules naar verre kusten.

Multi pertransibunt & augebitur scientia (Daniel 12:4)

Velen zullen het passeren, en de wetenschap zal vermenigvuldigd worden.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

Henk Kummeling, Rector Magnificus Universiteit Utrecht 11

1 INLEIDING. UNIVERSITEIT, KENNIS & KOLONIE 13

Persoonlijk verhaal 13

Universiteit. Onderwijs, onderzoek en samenleving 17

Kolonie, kennis & universiteit. Aanzetten tot theoretische kaders 22

Opzet. Periodes, thema's en sleutelpersonen 27

2 BELIJDEN & BEKEREN (1636-...) 33

Voetianen en de zending. Belijden en bekeren 33

Johannes Leusden. Hebraïst en de Indianen 37

Voetius en zijn leerlingen overzee 43

Cornelis van der Sluijs 43

Hermanus Specht (ca. 1645-1699) 44

Johan Basseliers: 'een eensame musch op het dack' 45

Johann Wilhelm Kals (1700-1781) 46

Adrianus de Mey, Henr. F., Indus 48

Disputatio Theologica De Conversione Indorum (1675) 50

'Bruinhuidig maar blank beziel'd. Studenten uit de kolonie in Utrecht 54

Michiel Christiaan Vos. Een merkwaardige student uit De Kaap
in Utrecht 57

De Universiteit Utrecht en zendingsgenootschappen 62

- 3 EXPLOREREN & CLASSIFICEREN (± 1636-1850) 67**
- Verzamelaars van flora 69
 - Hortus Indicus Malabaricus (Malabaarse Kruidhof)* 73
 - Icones Plantarum Rariorum* 79
 - Flora van Nederlandsch-Indië door F.A.W. Miquel* 81
 - Flora of the Guianas* 83
 - Linnaeus en de classificatie van mensen* 84
 - De taal van de 'ongelovige Ander' 86
 - Gilbertus Happart* 87
 - Frederic Gueynier* 88
 - Jan Frederik Gerrit Brumund* 89
 - Adriaan Reland. Filoloog, arabist en cartograaf 89
- 4 EXPERIMENTEREN & EXPLOITEREN (1850-1950) 101**
- Van VOC naar kolonie. Indië als 'wingewest' 101
 - Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw 108
 - G.J. Mulder. Zijn leerlingen en de kolonie 110
 - G.J. Mulder en de kinacultuur 115
 - De kolonie opgemeten, geobserveerd en geëxploreerd 118
 - J.A.C. Oudemans en de triangulatie* 118
 - C.H. Buys Ballot en P.A. Bergsma en de meteorologie* 121
 - Felix Vening Meinesz en de zwaartekrachtmetingen* 124
 - C.E.A. Wichmann en de geologische wetenschappen* 125
 - Expedities* 127
 - Geologie en olie* 134
 - Geografische wetenschappen* 136
 - Van taxonomie naar morfologie. F.A.F.C. Went 137
 - Went, Utrecht en de kolonie* 144
 - Went's koloniale entourage* 150
 - Johanna Westerdijk* 158
 - Biologen in Zuid-Afrika* 159
 - Landbouw-chemisch onderzoek* 160
 - Gezondheid van het dier 161
 - Gezondheid van de mens. Geneeskunde en de tropische hygiëne 167
 - De menselijke soort gemeten. Ontwikkeling van de fysische antropologie 173
 - J.H.F. Kohlbrugge. Blikken in het zieleleven van den Javaan 180

- G.A.G.Ph. van der Capellen. Bestuurder van kolonie en universiteit 187
 Zuivere wetenschap in de kolonie of zuiver koloniale wetenschap? 191
 Westerse wetenschappers met inheemse ondersteuners 196

5 EREDOCTORATEN VOOR (KOLONIALE) DENKERS EN DOENERS

- 1815-1940 199
 1828 Dick Lenting 199
 1849 Pieter Bleeker 200
 1857 Geerlof Wassink 201
 1861 Herman Neubronner van der Tuuk 202
 1886 Karel van Gorkom 203
 1886 Jacobus P. Sprenger van Eyk 204
 1894 Jacques Spanjaard 205
 1900 Adolphe G. Vorderman 206
 1909 Gijsbert A.J. van der Sande 206
 1910 Anna Weber-van Bosse 207
 1913 Albert C. Kruyt 209
 1927 Cornelis Douwe de Langen 210
 1936 Cornelis Andries Backer 211
 1936 Paul Christiaan Flu 212
 1936 Louis ('Lou') Otten 213
 1936 Hendrik Kraemer 214

6 UNIVERSITEIT & SLAVERNIJ 217

- Universiteit Utrecht en het vraagstuk van de slavernij 217
 Universiteit Utrecht en de slavenvrienden 220
 Herman Jeremias Nieboer. *Slavery as an industrial system* 227
 Antropologie en Suriname 234

7 OPLEIDEN & CONTROLEREN. DE 'OLIEFACULTEIT' 235

- De Indologische faculteit 1925-1950 235
F.C. Gerretson 247
Studenten aan de Indologische faculteit 251
Promoties aan de Indologische faculteit 252
Masdoelhak Nasoetion 255

	H.H.A. van Gybland Oosterhoff. Ideologie van de 'Utrechtsche koloniale school' 255
	'Auteursrecht'. Nederlandsch recht op en in Indië 257
8	ERFENIS VAN DE OLIEFACULTEIT 267
	Jan Gonda en de Oosterse talen- en culturentraditie in Utrecht 262
	Antropologie uit de schoot van het koloniale denken 265
9	ONDERWIJS IN DE KOLONIE 273
10	ONTWIKKELINGSSAMENWERKING (1950-1990). DE ETHISCHE POLITIEK REVISITED? 287
	Programma Universitaire Ontwikkelingssamenwerking 287
	Universiteit Utrecht na 1990. De internationale universiteit 288
11	TERUGBLIK. KENNIS, MACHT & SUPERIORITEIT 297
	Universiteit Utrecht & kolonie. Het 'meesterlijke verhaal' van 'ontwikkeling' 297
13	VOORUITBLIK. NAAR EEN DEKOLONIALE UNIVERSITEIT? 295
	NOTEN 307
	LITERATUUR 315
	ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 337
	REGISTER OP PERSONEN 337
	REGISTER OP PLAATSEN EN ZAKEN 345
	CURRICULUM VITAE 357

VOORWOORD

In 2006 verscheen een boek van de hand van Henk van Rinsum getiteld *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*. Mijn verre voorganger Hans van Ginkel eindigde zijn voorwoord in dit boek met het uitspreken van de hoop:

‘dat de Universiteit Utrecht dit boek van Henk van Rinsum kan laten volgen door een geschiedschrijving van de banden en de substantiële activiteiten van onze universiteit in Indonesië, Suriname en de Antillen.’

Mede door onze wederzijdse interesse in Zuid-Afrika heb ik in de afgelopen periode het werk van Henk kunnen volgen, en wist ik dat hij – met zijn achtergrond in de universitaire ontwikkelingssamenwerking – steeds bezig was met het koloniale verleden van onze universiteit, ruim voordat wij ons gingen bezinnen op de relatie tussen de Universiteit Utrecht en slavernij.

Voor ons ligt nu zijn werk over wetenschappelijke kennis over de kolonie, in de kolonie, uit de kolonie en voor de kolonie, ontwikkeld door mensen die een band met onze universiteit hadden. De rode draad in zijn werk is het idee van westerse, i.c. Utrechtse, superioriteit op het terrein van kennis, kennisverwerving en kennisoverdracht. Hij stelt daarbij de fundamentele dichotomie van ‘ontwikkeld’ (en dus modern) versus ‘(nog) niet ontwikkeld’ (en dus nog primitief of traditioneel) centraal. En zoals hij al eerder had aangegeven, is dit ook het bredere kader waarin de universiteit betrokken raakte bij het systeem van slavernij. Henk laat zien hoe de kennis verworven in de kolonie ook heeft bijgedragen aan de wetenschapontwikkeling aan onze eigen universiteit, met name in de natuurwetenschappen aan het eind van de negentiende eeuw.

Op dit moment vindt er op diverse faculteiten onderzoek plaats dat zich richt op dit koloniale verleden op disciplineniveau. Het boek van

Henk is waardevol omdat het een kader schept waarbinnen we deze onderzoeksactiviteiten kunnen plaatsen, maar ook omdat het ongetwijfeld velen zal aanzetten tot nadenken over het koloniale verleden van de universiteit. Ik verwacht dan ook dat dit een boek een inspiratiebron zal zijn voor tal van activiteiten die deze geschiedenis zichtbaar maken en ons uitnodigen tot bezinning.

Henk Kummeling
Rector Magnificus Universiteit Utrecht
September 2023

INLEIDING

Universiteit, kennis & kolonie

Persoonlijk verhaal

Dit onderzoek vertoont de sporen van een van de dilemma's van een historicus die zich bezighoudt met een onderdeel van de contemporaine geschiedenis: betrokkenheid en distantie. Ik, onderzoeker en auteur, 'van huis uit' een aan de Universiteit Utrecht⁴ opgeleid historicus en antropoloog, was vanaf 1976 ruim vijfentwintig jaar werkzaam op het Bureau Buitenland van deze universiteit op het terrein van wat toen 'universitaire ontwikkelingssamenwerking' heette. De Universiteit Utrecht was betrokken bij universitaire samenwerkingsverbanden met universiteiten in wat we toen 'ontwikkelingslanden' noemden. In het kader van dat toenmalige werk ben ik mij gaan interesseren voor de rol die kennisinstellingen – en in mijn eigen situatie specifiek de Universiteit Utrecht – hebben gespeeld in de relatie met (instellingen in) de koloniën.

In 2000 ben ik weggegaan uit de universitaire ontwikkelingssamenwerking. In 2001 promoveerde ik in Utrecht op een dissertatie getiteld *Slaves of Definition. In Quest of the Unbeliever and the Ignoramus*. Het idee voor deze dissertatie werd geboren tijdens mijn werkzaamheden in het kader van een samenwerkingsproject tussen de faculteit theologie van de Universiteit Utrecht en het Department of Religious Studies, Philosophy and Classics van de University of Zimbabwe. In het kader van dit project verleende de Utrechtse theologische faculteit steun aan de Zimbabwaanse collega's bij het doen van onderzoek en het ontwikkelen van studiemateriaal voor het secundair onderwijs op het terrein van Afrikaanse traditionele religie. Mijn dissertatie richtte zich op een kennistheoretische analyse van het begrip 'ontwikkeling' dat functioneerde als een dominant en dwingend vertoog, een 'master'-narratief dat richtinggevend was voor de wijze waarop wij – de masters – dachten over de wereld om ons heen. Wij assisteerden hén met het onderwijs en onderzoek op het terrein van hún

Afrikaanse religieuze systemen. Wij werkten vanuit het schema ‘wij zijn al ontwikkeld, zij nog niet’. Wetenschappers van de universiteiten uit het noorden waren opgevoed en getraind in een westers concept van wetenschap en de vooronderstellingen die aan dit concept ten grondslag liggen.

Ik beschouw moderne universiteiten als instituties die geworteld zijn in de ideeën van de Verlichting. Ik voeg het adjectief ‘modern’ toe omdat universiteiten natuurlijk ruim voor de Verlichting zijn ontstaan. Maar de universiteiten zoals we die heden ten dage kennen, zijn met name verbonden met het gedachtegoed van de Verlichting. De behoefte om de wereld om ons heen onderwerp van kritisch onderzoek te maken, om die wereld (in steeds kleinere deeltjes) te analyseren, om die wereld meetbaar te maken, om die wereld te classificeren, om ‘orde’ in een ogenschijnlijke chaos te creëren, om vaststaande dogma’s in twijfel te trekken, is uiteindelijk het ultieme doel van de moderne universiteit. De moderne mens waande zich heer [sic] en meester [sic] van zijn wereld. Soms na enige strijd – zoals bijvoorbeeld aan de Utrechtse universiteit – nestelde het gedachtegoed van Descartes c.s. zich aan de universiteiten. Een cartesiaans geïnspireerde mathematisch-mechanistische ratio en methodische twijfel ontwikkelde zich langzamerhand tot een dominante filosofie, met name binnen de (proefondervindelijke) natuurwetenschappen.

Maar de koppeling met de Verlichting brengt ons ook – tot op de dag van vandaag – in diepe verlegenheid. Max Horkheimer & Theodor Adorno spraken over de *Dialectiek van de Verlichting* en wezen op de gruwelijke gevolgen van de onttovering van de wereld. Anderen spreken over de Para-dox (*para doxa* – tegen de verwachting in) van de Verlichting. De kritische rationaliteit van de Verlichting bleek zich te kunnen ontwikkelen tot een instrumentele rationaliteit, waarbij de individualiteit van de mens ondergeschikt werd gemaakt aan het getal en het meten.

In navolging van Aníbal Quijano spreekt Walter Mignolo over ‘coloniality’, ‘the darker side of modernity’.² Zeker, vanuit de Verlichtingsfilosofie gingen de modernen de natuur onderzoeken. Dat deden zij onder andere door het classificeren van de biologische wereld, planten, dieren, en bomen, maar uiteindelijk ook mensen. De Zweed Linnaeus, de godfather van de classificatie, classificeerde niet alleen, hij wees ook kenmerken toe aan de verschillende ‘mensenrassen’. Er ontstond langzamerhand een rangorde van ontwikkeling met aan de top de ‘ontwikkelde’ en dus ‘Verlichte’ mens. En niet toevallig bleek dat dan ook de ‘blanke man’, levend in Europa, bakermat van de Verlichting. Onderaan de ladder bevonden zich

de mensen uit donker Afrika. Hoewel de filosofie van de Verlichting gepresenteerd werd – en nog steeds wordt – als een universele filosofie van gelijkheid, bleek al snel dat de Verlichte mens een niet-Verlichte mens nodig had. In zijn *Seeing Like a State* sprak James Scott over ‘High modernism [that] has needed this “other”, this dark twin, in order to rhetorically present itself as the antidote to backwardness’.³

De Verlichting werd een proces van denken over maatschappelijke vooruitgang en ontwikkeling. Maar het begrip ‘Verlichting’ was niet eenduidig. Vartija spreekt in zijn *The Color of Equality. Race and Common Humanity in Enlightenment Thought* over een polyfone Verlichting. Er zijn meerdere stemmen, soms ook stemmen die vals klinken. Ook al waren alle mensen in de ‘Verlichtende’ theorie gelijk, niet iedereen bleek in gelijke mate te delen in de vruchten van de Verlichting. De ontwikkelde moderne mens zette zichzelf ongegeneerd en onbeschaamd bovenaan de ladder van ontwikkeling en beschaving. Moderniteit had daarmee de donkere kant van superioriteit binnengehaald. De superioriteit kwam nadrukkelijk naar voren in de ontdekkingsreizen naar verre kusten van de wereld. Maar het bleek niet alleen ontdekking, het leidde ook tot brute verovering. De exploratie kende een ‘dark twin’, die van de onbeschaamde en daarmee onbeschaafde exploitatie. De andere mens die de moderneren in deze tochten ontmoetten, werd een plaats onder aan de ladder van ontwikkeling toegewezen. En zijn kennis over die ander betekende in de ogen van de moderne mens ook zijn macht over die ander. Deze hegemonistische ambitie is gebaseerd op een fundamentele dichotomie van ‘ontwikkeld’ (en dus modern) versus ‘niet-ontwikkeld’ (en dus primitief of traditioneel).

Maar ook al was het voor velen overduidelijk dat grote groepen in deze wereld nog niet dezelfde fase van ontwikkeling hadden doorgemaakt als de ‘moderneren’ in Europa, tegelijkertijd was er het idee dat mensen gelijk waren. Siep Stuurman vat deze paradox van gelijkheid en ongelijkheid mooi samen:

‘De moderne gelijkheid verschijnt in dit perspectief als het gelijke recht op deelname aan de universele cultuur. Gelijk worden betekent worden zoals degenen die al gelijk zijn, dat wil zeggen, zoals de Europeanen. Om dat doel te bereiken moet iedereen ‘verlicht’ worden. Zowel de Europese volksmassa’s als de buiten-Europese volken verschijnen dan als objecten van een paternalistische beschavingsmissie.’⁴

Zij waren achtergebleven en moesten daarom de helpende hand geboden krijgen om de achterstand in ontwikkeling in te halen. ‘Wij’, in het hart van Europa, zijn ontwikkeld en daarom moet ‘de Ander’, ver weg, ontwikkeld worden, naar ons evenbeeld. In dit proces ontwikkelde de westerse wetenschap – intrinsiek onderdeel van de processen van kolonisatie en globalisering – zich van een lokaal, cultureel en historisch bepaald wetenschapsmodel tot een hegemoniaal model.

In dit model is de ontstaansgeschiedenis van de wetenschap nauw verbonden met de ontwikkeling van het religieuze systeem zoals dat zich in het Westen vanaf de late middeleeuwen heeft ontplooid. Een van de fundamentele aannames van westerse wetenschap is het bestaan van één, begrijpelijk, universum. Deze vooronderstelling bestrijdt het bestaan van verschillende, gelijkwaardige, maar elkaar uitsluitende vormen van kennis. De kern van de westerse wetenschap is het verzamelen van kennis over dit ene en enige universum met zijn inherente complexiteit. De wetenschap ontwikkelde zich parallel aan, en raakte vervlochten met, het westerse religieuze systeem: het christendom. Beide waren immers gericht op kennis van de ‘ultieme waarheid’, en hoewel wij paradoxaal genoeg deel uitmaken van dit universum, positioneren wij ons ertegenover. Dit leidde in de westerse wetenschap tot een fundamentele scheiding van subject en object. We plaatsten onszelf tegenover de natuur, het object van onze zoektocht naar kennis. Gods schepping werd ‘geobjectiveerd’. Het universum werd beschouwd als een tekst die kan worden ontcijferd en gelezen en dus gekend. God heeft zijn wil geopenbaard in de natuur en dit stelt ons in staat zijn wil te ontcijferen, door kennis van die natuur, door het lezen van het *Boeck der Natuere*. De westerse mens werd zich ervan bewust dat Gods openbaring kon worden ‘gelezen’. Maar tegelijkertijd worstelde hij met een innerlijke onzekerheid over de waarheid van deze tekst. Dit leidde tot een dynamiek in het kennissysteem dat voortdurend, bijna agressief, op zoek was naar nieuwe theoretische kennis. De bekeringsdrift van het christelijk monotheïsme werd gesecculariseerd in de ontdekkingsreis van de moderne (westerse) wetenschap. Die moderne westerse wetenschap is gebaseerd op de combinatie van vermeende universele technologische kennis en de specifiek moderne westerse drang om het *Boeck der Natuere* te lezen, om de natuur te domesticeren en tot leesbaarheid te reduceren. En zoals ik in mijn dissertatie schreef, ging men niet alleen ‘lezen’ maar ook ‘de Ander’ ‘vóórlezen’ en ‘vóórschrijven’. De paradox van de Verlichting, dat wil zeggen de Verlichting én zijn

‘darker twin’, de vermeende maar nadrukkelijk beleefde ‘blanke’ superioriteit, maakte onderdeel uit van het DNA van de moderne universiteit, ook van het DNA van de Universiteit Utrecht.

In november 2018 gaf ik aan de Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta een uiteenzetting over het koloniale verleden van ‘mijn’ universiteit in een collegezaal met Indonesische studenten, promovendi en stafleden. Sommige van de aanwezige stafleden hadden in het verleden samengewerkt met de Universiteit Utrecht in het kader van de universitaire ontwikkelings-samenwerking. Op een bepaalde manier was de cirkel rond toen ik in dit ‘Yogya-revisited’ bezoek wilde ik laten zien dat ik inmiddels behoorde tot een nieuwe generatie wetenschappers die de complexiteit van de relatie tussen mijn alma mater en Indonesië wilde analyseren voorbij het morele schema van ‘goed’ en ‘kwaad’.

In het verlengde van mijn werk op het Bureau Buitenland en mijn reflectie op het begrip ‘ontwikkeling’ ben ik verder gaan zoeken naar de relatie tussen universiteit, kennis(ontwikkeling) en kolonie. Inmiddels is ook in Nederland de discussie over de geschiedenis van de slavernij en de Nederlandse betrokkenheid daarbij losgebarsten. In een bijdrage in het *DUB* (Digitaal Universiteits Blad) van de Universiteit Utrecht heb ik als reactie op het rapport *Rekenschap geven* van de adviescommissie *Universiteit Utrecht en Slavernij* ervoor gepleit om een dergelijke vraag nadrukkelijker te verbreden naar het koloniale verleden van de universiteit, van haar onderwijs en onderzoek en daarmee van de wetenschapontwikkeling aan onze universiteit. Dat is een verleden van een dieperliggende en structurele ongelijkheid en dus óók van slavernij.⁵ Dit boek is het resultaat van mijn ontdekkingsreis.

Dit boek had ik niet kunnen schrijven zonder de inspiratie en het commentaar van Anneke, Armand, Ernst, Gert, Henk, Jan, Joop, Loek, Marian, Twan en anderen.

Universiteit

Onderwijs, onderzoek en samenleving

Universiteiten zijn eeuwenoude instellingen. Er is in de loop van die eeuwen veel veranderd in de wijze waarop de universiteiten in de samenleving aanwezig zijn. Wat niet is veranderd, is het onderwijs als belangrijke reden van bestaan. Eeuwenlang hebben universiteiten getracht kennis over te

brenge aan de jongere generaties. Het ging op de universiteiten vooral om de vorming van jonge mensen (vooral mannen) in en door het onderwijs.

Alhoewel het doen van fundamenteel onderzoek een betrekkelijk recent fenomeen is binnen de universiteit, werd in het onderwijs wel kennis over nieuwe ontwikkelingen doorgegeven. Het waren aanvankelijk de (koninklijke) academies en geleerde genootschappen waar de onderzoekers elkaar ontmoetten. Deze genootschappen kwamen in Nederland betrekkelijk laat tot ontwikkeling. En deze onderzoekers zochten elkaar ook op of correspondeerden met elkaar in een internationaal verband in de Republiek der Letteren.

In de tweede helft van de negentiende eeuw zien we een ontwikkeling om studenten en promovendi in het onderwijs actief te laten leren in de laboratoria. Deze ontwikkeling is aan de Utrechtse universiteit met name door de chemicus G.J. Mulder ingezet. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zien we aan de universiteiten, waaronder die in Utrecht, de snelle ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Het doen van experimenteel onderzoek binnen de muren van de academie gaat dan ook steeds meer een rol van betekenis spelen. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelt zich een waar onderzoeksethos. Dat resulteerde ook in de ‘Tweede Gouden Eeuw’, met name in de natuurwetenschappen. Onderzoek en exploratie in de koloniale gebieden heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld.

Het geven van onderwijs en het doen van onderzoek heeft altijd een maatschappelijke component gehad. Culturele en intellectuele vorming (‘bildung’), dienst aan de samenleving, vormen van maatschappelijke verantwoordelijkheid – in het huidige jargon aan de universiteiten verengd tot het formele beleidskader van kennisvalorisatie – van universiteiten en de intellectuelen die daar werken, zijn altijd op een of andere wijze een onderdeel van deze instituties van hoger onderwijs geweest.

Als we de geschiedenis van de Universiteit Utrecht met de Nederlandse koloniën onder de loep nemen, zien we dat deze drie elementen – onderwijs, onderzoek en vorming – in de verschillende periodes meer dan wel minder nadruk krijgen. In dit boek wil ik vooral ingaan op de interactie tussen de ontwikkelingen op het terrein van onderwijs en onderzoek aan de Universiteit Utrecht en haar rol in de ontwikkeling van wetenschap in de Nederlandse koloniën, met name in Indië. Dit onderdeel betreft de relatie die de universiteit, haar docenten, onderzoekers, bestuurders en studenten eeuwenlang onderhielden met personen en instellingen in de

koloniën. Het onderzoek richt zich op een intrigerend onderdeel van het – soms verre – verleden van de Universiteit Utrecht.

We kunnen de geschiedschrijving van de relatie van de Universiteit Utrecht en de wereld voorbij Europa op verschillende manieren ordenen. Men kan deze relatie beschrijven en analyseren als een patroon van een specifieke vorm van internationalisering of – in onze huidige, meer gangbare terminologie – ‘globalisering’. De geschiedenis van de relatie van de Universiteit Utrecht en de koloniën is daarmee een onderdeel van de verspreiding van een westers kennisstelsel op de slippen van de kolonisatie door de westerse wereld, soms zelfs voor de kolonisatie uit. Universiteiten vormden een intrinsiek onderdeel van de *Civilisatie* die samen met *Christendom* en *Commercie* over de wereld geëxporteerd werd. De wereld werd het object van handelsdrift, beschavingsdrang en bekeringsijver. Dikwijls wordt de Nederlandse geschiedenis voorgesteld als een strijd tussen koopman en dominee. In dit boek wil ik laten zien hoe de wetenschapper – onderdeel van de civilisatie – ook uit de koloniale ruif wilde mee-eten.

Ook de Universiteit Utrecht maakte deel uit van de CCC-constellatie zoals die door de zendeling en ontdekkingsreiziger David Livingstone (1813-1873) werd beschreven.⁶ Deze internationale dimensie vond na de formele dekolonisatie zijn vertaling – ook in Utrecht – in het programma van universitaire ontwikkelingssamenwerking. Aan de koloniale C's van Christendom, Commercie en Civilisatie werd een vierde ‘dekoloniale’ C toegevoegd: die van *Coöperatie*. In dit opzicht ontwikkelde de Universiteit Utrecht een traditie van decennia van samenwerking met zuster-universiteiten in wat bekend stond als de Derde Wereld, de groep van ontwikkelingslanden⁷ in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Met name in Indonesië werd samengewerkt met een aantal universiteiten.

Ik beschouw mijn boek als een integrerende bijdrage tot ‘intellectual history’ en tot ‘colonial history’⁸ van met name de periode 1850-1950. Het gaat over de productie van (wetenschappelijke) kennis *over* de kolonie, kennis *in* de kolonie, kennis *uit* de kolonie, kennis *voor* de kolonie, en kennis *van* de kolonie. Deze kennis werd aanvankelijk door mensen afkomstig uit het land van de kolonisator in de kolonie en in het land van de kolonisator opgebouwd, vaak met behulp van de gekoloniseerde assistenten. Vervolgens werd deze kennis ook gedeeld, toegeëigend, verworpen en uiteindelijk ook geïnstitutionaliseerd in opleidings- en kennisinstellingen zoals universiteiten in de koloniën. Binnen de koloniale verhoudingen

kan men universiteiten zien als van oorsprong Europese instituties die we vervolgens over de hele wereld tegenkomen. Welke waardering men ook geeft aan het proces van kolonisatie van de zogenaamde ‘niet-westerse’ gebieden – een terrein waarop Nederland zonder enige twijfel zijn sporen heeft nagelaten –, het exporteren van een westers kennisstelsel heeft geleid tot de stichting van instellingen van hoger onderwijs in de ‘overzeese’ gebieden. Met name over de relatie van universiteiten in het grote Britse rijk met instellingen in Azië en Afrika is veel gepubliceerd.⁹

Robert-Jan Wille schreef in 2014 in het artikel ‘Een Indische geschiedenis van parasitisme en symbiose. De Tropen als laboratorium voor de vervlechting van Politiek, Wetenschap, Maatschappij en Natuur’:

‘Het zou interessant zijn om in de toekomst te onderzoeken in hoeverre de internationalisering van de Nederlandse biologie via Indië is verlopen. Hoewel *global history* sinds enige jaren grote stappen heeft gezet in het naar voren halen van de culturele en economische bijdrage van de niet-westerse actoren en gebieden aan de mondiale wetenschap, waarbij hybride gemeenschappen van *white settlers* en lokale elites een sleutelrol hebben gespeeld, is de politieke impact van *settler science* op het Europese continent nog maar nauwelijks bestudeerd. In welke mate droeg de organisatie en schaalvergroting van het ‘koloniaal wetenschappelijke project’ bij aan de twintigste-eeuwse veranderingen in het wetenschapspolitieke landschap van Europa en Amerika?’¹⁰

In wezen stel ik in dit boek Willes vraag centraal, maar dan toegespitst op de Universiteit Utrecht. We zien vanaf het midden van de negentiende eeuw aan de Utrechtse universiteit die vervlechting tussen de intellectuele ontwikkelingen op de universiteit en de koloniale verhoudingen waarin Nederland stond ten opzichte van de koloniën in de West en de Oost. De kennis die zo opgebouwd werd, was niet neutraal maar stond ook in dienst van de koloniale onderneming. Wetenschapsontwikkeling is onderdeel van, en nauw verbonden met, de politieke, economische, sociale en culturele contexten. Deze wetenschapsontwikkeling is daarmee onderdeel van een specifieke beschavingsconstellatie. Wetenschap kwam voort uit de westerse beschaving en de westerse beschaving kon zich ontwikkelen door wetenschap.

In dit boek gaat het om die specifieke koloniale context. Ik kijk hoe wetenschapsontwikkeling door de eeuwen heen binnen één specifieke

instelling, de Universiteit Utrecht, verknoopt is met de ontwikkelingen in het land van de kolonisator en in de kolonie, te weten van Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), naar kolonie, cultuurstelsel, kapitalistisch-agrarische ontwikkeling, politieke ontwikkeling en bewustwording, en het einde van het Nederlands bewind in Indië. Daarbij kijk ik specifiek naar de wetenschapsonwikkeling binnen mijn eigen alma mater, de Universiteit Utrecht. Hoe heeft die universiteit zich in deze lange periode van engagement met de kolonie – met name, maar niet exclusief Indië – ontwikkeld in relatie tot deze kolonie, wat was de motivatie voor dit engagement, en wat was het effect op de eigen wetenschapsonwikkeling in Utrecht? Misschien moeten we niet het woord ‘effect’ gebruiken, maar moeten we ons de vraag stellen of zich een andere universiteit zou hebben ontwikkeld als de koloniale banden niet hadden bestaan.

Ik besef dat ik mij met de focus op slechts één Nederlandse universiteit beperkingen opleg. De keuze voor het ‘koloniale verhaal’ van één universiteit is gebaseerd op pragmatische en persoonlijke gronden. Dit boek is ook mijn aandeel in het koloniale en postkoloniale verhaal van de Universiteit Utrecht, mijn alma mater. Daarbij is mijn meer generieke theoretische kader en de reflectie op het begrip ‘ontwikkeling’ zeker ook van toepassing op andere Nederlandse universiteiten. In dit verhaal komen we ook collega’s van andere Nederlandse universiteiten tegen; soms was er samenwerking, soms concurrentie en soms haat en nijd.¹¹

Ik noem mijn bijdrage een *verkenning*. Ik verwijs nadrukkelijk naar bestaande literatuur over het koloniale verleden van de universiteit van Utrecht (bijvoorbeeld over theologie & zending, biologie, de rol van proefstations, kinacultuur, geschiedenis van de (fysische) antropologie, et cetera). Er is over diverse aspecten van dit koloniale verleden al (veel) meer gepubliceerd dan menigen zich realiseert. Ik heb daarom ook bewust gekozen voor een uitgebreide literatuurverwijzing. Met deze verkenning wil ik een bijdrage leveren aan het bredere veld van onderzoek naar de rol van kennis in een koloniale context.

Ik heb gekozen voor de aanduiding ‘Indië’ in de betekenis van Oost-Indië of Nederlands-Indië, tenzij een specifiekere aanduiding nodig is. Ik gebruik de aanduiding ‘buitengewesten’ als een pars pro toto voor de koloniale context. Ik heb getracht woorden als zwarten, blanken, slaven et cetera te vermijden. Ik gebruik het woord ‘inheems’ omdat dit inmiddels een herwaardering heeft gekregen vanuit inheemse groepen zelf en ik het gebruik als een vertaling van de Engelse aanduiding ‘indigenous’.¹²

Kolonie, kennis & universiteit

Aanzetten tot theoretische kaders

In dit hoofdstuk wil ik ingaan op de theorievorming over de wederzijdse beïnvloeding van wetenschapswikkeling aan universiteiten en koloniale verhoudingen in historisch perspectief.¹³ Dat wetenschap en wetenschapswikkeling een rol hebben gespeeld in de wijze waarop de koloniale verhoudingen zich hebben ontwikkeld, zal niemand ontkennen, maar de vraag is hoe we deze relatie theoretisch kunnen duiden. In de woorden van Roy Macleod: ‘Imperial science [as] an expression of a will and a purpose, a mission, a vocation, often inarticulate, but enormously powerful.’¹⁴ Zoals Hodge het formuleerde: ‘Science supported, justified and at times, challenged, the British colonial enterprise.’¹⁵ Blijkbaar speelde wetenschap een ondersteunende en missionaire, een rechtvaardigende en een uitdagende rol in de koloniale relaties. En die rol werd deels ook gemotiveerd door de wijze waarop de wetenschapswikkeling aan de eigen ‘westerse’ universiteiten gestimuleerd werd door de aanwezigheid van koloniën.

In de wetenschappelijke literatuur zijn er in de loop van de afgelopen decennia verschillende ‘modellen’ beschreven die telkens weer een nieuw accent leggen (en oudere accenten ontkennen) in de wijze waarop we de structuur van de koloniale verhoudingen, inclusief de rol van kennis en kennisinstellingen, kunnen analyseren.

In een belangwekkend artikel beschrijft George Basalla al in 1967 de verschillende fasen van de verspreiding van de (westerse) wetenschap over de wereld.¹⁶ In de eerste fase is er sprake van een proto-wetenschappelijke ontwikkeling in het spoor van de merendeels geografische exploratie van ‘de Nieuwe Wereld’. Deze fase wordt opgevolgd door de fase van de koloniale wetenschap. Dit is de fase waarin de wetenschap en de wetenschappelijke infrastructuur in koloniale gebieden worden opgebouwd als een ‘dependent science’. In de derde fase is er sprake van een streven naar een opbouw van een onafhankelijke ‘eigen’ wetenschappelijke ontwikkeling als onderdeel van het proces van dekolonisatie. In deze drie fasen speelde de relatie met de koloniale macht en haar wetenschappelijke infrastructuur een belangrijke rol. Universiteiten in het Westen fungeerden vaak als de ‘alma mater’ van instituten in de koloniale en later gedekoloniseerde gebieden. Maar er was daarbij vooral sprake van eenrichtingsverkeer vanuit het Westen naar de (de)koloniale gebieden.

Basalla hanteerde als paradigma het model van de *diffusie*. Vanuit het moederland werd wetenschappelijke kennis en technologie verspreid over de buitengewesten in een lineair proces. Het was in wezen een moderniseringsmodel dat sterk geïnspireerd was door het klassieke economische groeimodel zoals Walt Rostow dit beschreef in zijn *Stages of economic growth*. Rostow sprak over de vijf fases van economische groei: *Traditional Society*, *Preconditions for Take-Off*, *Take-Off*, *Drive to Maturity*, en *Age of High Mass Consumption*. Hij sprak over een ‘take-off’ waarna een land op eigen benen kan staan, inclusief een eigen wetenschappelijke infrastructuur.

Dit diffusiemodel heeft veel kritiek gekregen. Een belangrijk deel van de kritiek kwam uit de hoek van wetenschappers van het *dependencia*-model die meer en meer oog kregen voor structuren van ongelijkheid die haaks stonden op het idee van lineaire groei. Dit model werd in de vroege jaren 70 met name in Latijns-Amerika ontwikkeld. Andre Gunder Frank was een van de architecten van dit model. In zijn klassieker uit 1967 *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* wees Frank vanuit een marxistisch begrippenkader op de groei van de onderontwikkeling in gekoloniseerde gebieden. De Noorse polemoloog Galtung formuleerde het model van *Centrum & Periferie* en wees op de differentiatie van een dergelijk onderscheid, ook binnen een periferie.¹⁷ Binnen de periferie kan men ook weer een centrum en periferie onderscheiden. Men wees op de tekortkoming van het lineaire diffusiemodel aangezien Basalla c.s. geen rekening hielden met de structurele ongelijkheid tussen metropool en periferie waardoor de afhankelijkheid van de periferie werd versterkt en bestendig. Wetenschap werd daarbij gezien als een instrument van de metropool in de controle en de exploitatie van de periferie, in casu de koloniën.

In 1978 verscheen het boek *Orientalism* van de Edward Said. Het boek heeft tot op de dag van vandaag veel invloed. In 2021 verscheen er opnieuw een Nederlandse vertaling van *Orientalism*. Said, hoogleraar literatuurwetenschap aan Columbia University en een Palestijnse banneling, wees in zijn boek op de kritische verbinding tussen kennis en macht:

‘Orientalism can be discussed and analyzed as the corporate institution for dealing with the Orient – dealing with it by making statements about it, authorizing views of it, describing it, by teaching it, settling it, ruling over it: in short, Orientalism as a western style for dominating, restructuring, and having authority over the Orient.’¹⁸

Westerse wetenschap wordt op deze manier geanalyseerd als een essentieel onderdeel van een cultureel imperialisme. Wetenschap staat in dienst van kennis – en daarmee ook controle – van ‘De Ander’. Het gaat volgens Said om een vertoog (hij gebruikt het woord *discourse*), dat voortkomt uit een uitwisseling – gedefinieerd in termen van ongelijkheid – met verschillende soorten macht: *politieke macht* (het koloniaal establishment), *intellectuele macht* (heersende wetenschappen zoals bijvoorbeeld vergelijkende linguïstiek of anatomie, of een van de moderne politieke wetenschappen), *culturele macht* (orthodoxie en canon van smaak, teksten, waarden) en *morele macht* (ideeën over wat ‘wij’ doen en wat ‘zij’ niet kunnen doen of begrijpen zoals ‘wij’ begrijpen).¹⁹ In dit cultureel imperialisme speelt kennis, ‘scholarly discovery, philological reconstruction, psychological analysis, landscape and sociological description’²⁰ een onmisbare rol om ‘de Ander’ en ‘de wereld van de Ander’ binnen ons westers begrippenkader te begrijpen en daarmee te controleren en manipuleren. Op deze manier bouwde de koloniale overheersende macht aan een eigen cultureel archief van ‘de Ander’. Cohn sprak over een

‘investigative modality [that] includes the definition of a body of information that is needed, the procedures by which appropriate knowledge is gathered, its ordering and classification, and then how it is transformed into usable forms such as published reports, statistical returns, histories, gazetteers, legal codes, and encyclopedias.’²¹

Het waren deze ‘investigative modalities’ die ten grondslag lagen aan het proces van verzamelen, ordenen, classificeren etc. met het doel te controleren en heersen en die tevens richtinggevend waren voor wetenschappers, waaronder die uit Utrecht, in de kolonie.

Het Said-model heeft ook veel kritiek ontvangen vanuit de westerse geleerde wereld. De kritiek richtte zich op een te strak gehanteerd model van een cultureel imperialisme dat dan wel zou kunnen gelden voor de koloniale verhoudingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, maar dat de nuances en complexiteit in eerdere uitwisseling met andere culturen ten onrechte veronachtzaamde. Said publiceerde in 1993 zijn *Culture and Imperialism* als antwoord op de critici. Hij wilde daarbij met name ingaan op ‘a general worldwide pattern of imperial culture, and a historical experience of resistance against empire.’²² ‘Imperialism’ definieerde hij nu als ‘the practice, the theory, and the attitudes of a dominating

metropolitan centre ruling a distant territory',²³ waarmee hij zijn 'model' met name situeert in de negentiende eeuw.

Een verdergaande variant van het *postkoloniale model* wordt gevormd door het werk van een aantal Latijns-Amerikaanse wetenschappers als de Peruviaan Anibal Quijano en de Argentijn Walter Mignolo. Zij stellen tegenover kolonialisme als proces de 'kolonialiteit' als de andere, donkere, kant van de moderniteit. Deze moderniteit kent het dominant westerse kennismodel, een 'episteme', dat andere kennismodaliteiten heeft weggevaagd.

Zowel het *dependencia*-model als het postkoloniale model neemt ten principale de architectuur van het centrum-periferiemodel als uitgangspunt. Op dit model komt langzamerhand kritiek, met name vanuit de stroming die bekend is geworden als de *New Imperial History*.²⁴ De critici van het centrum-periferiemodel wijzen erop dat er meer dan alleen eenrichtingsverkeer is geweest in de koloniale verhoudingen. Zij pleiten daarom voor een *netwerkmmodel* waarbij er veel meer circulatie is geweest. Het gaat in dit model om een heen-en-weer reizen van personen, van ideeën, van kennis en van institutionele praktijken. Een interessant voorbeeld is de wijze waarop de route Nederland – De Kaap – Indië verliep. Er was veel onderling verkeer tussen deze onderdelen van het Nederlandse koloniale rijk, ook in het transport van tot slaaf gemaakten. Dit model is een waardevolle aanvulling op het diffusiemodel en het centrum-periferiemodel, dat vooral door eenrichtingsverkeer werd gekenmerkt. Maar toch wordt er bij dit netwerkmmodel wel een kanttekening geplaatst. Men waarschuwde ervoor om in het netwerkmmodel toch niet het element van de ongelijkheid te veronachtzamen. Er was bepaald geen sprake van een netwerk van gelijkwaardige partners; het netwerk werd gekenmerkt door verhoudingen van scherpe ongelijkheid.

De nieuwste loot aan deze stam van het denken over koloniale verhoudingen is het model van een *global intellectual history*. Volgens de auteurs van dit recente model moeten we af van een zienswijze die het begin van de wetenschap in het Westen positioneert en vandaar een lijn trekt naar een culminatie van de wetenschappelijke ontwikkeling zoals die zich in Amerika heeft voorgedaan. De wereld van de kennis, in de woorden van Rens Bod 'de menselijke zoektocht naar patronen en principes in de ons omringende wereld', bestaat uit meervoudige wetenschappelijke culturen met een lang historisch geheugen.²⁵ Zoals Poskett zegt: 'De moderne wetenschap is namelijk altijd afhankelijk geweest van het samenbrengen van

mensen en ideeën uit verschillende culturen van over de hele wereld.²⁶ We zien een dialectische heen-en-weerbeweging door ruimte en tijd op een wereldwijde schaal. Een belangrijke inspiratiebron voor deze opvatting waren publicaties van de Amerikaanse filosoof en historicus Arthur O. Lovejoy (1873-1962). Hij schreef in 1940:

‘And ideas are the most migratory things in the world. A preconception, category, postulate, dialectical motive, pregnant metaphor or analogy, “sacred word”, mood of thought, or explicit doctrine, which makes its first appearance upon the scene in one of the conventionally distinguished provinces of history (most often, perhaps, in philosophy) may, and frequently does, cross over into a dozen others.’²⁷

Alleen zo kunnen we het belang van het wetenschappelijk verleden voor het heden begrijpen, alsmede de invloed van het heden op hoe wij het verleden waarnemen. Het netwerk – met zijn ongelijkheid – wordt nu een ‘knowing world’. En dit netwerk van *global intellectual history* wordt gekenmerkt door connectie, uitwisseling en integratie, maar ook door conflict en verzet van verschillende ‘histories’.²⁸

Samenvattend: deze verschillende modellen helpen ons om de wetenschapsontwikkeling in een koloniale context scherper te kunnen duiden. Het diffusiemodel laat zien hoe er gewerkt werd aan een eigen wetenschappelijke structuur in de kolonie. Tegelijkertijd laat het centrum-periferiemodel de afhankelijkheid zien in deze relaties, en dit werd nog verscherpt als we kijken naar de rol van kennis in het cultureel imperialisme zoals geformuleerd door Said en later door Quijano en Mignolo. Het concept van een netwerk doet veel recht aan het verkeer van de kolonie naar het moederland en andere Europese landen en vice versa. Het gaat terecht voorbij het eenrichtingsverkeer maar tegelijkertijd loopt het gevaar om de ongelijkheid in dit netwerk onder te waarderen. De *global intellectual history* is een ruimtelijke verdieping in de tijd van het netwerkmodel en relativeert het gangbare eurocentrische model.

Opzet

Periodes, thema's en sleutelpersonen

Ik zoek in dit boek naar essentiële thema's en sleutelpersonen, maar streef niet naar volledigheid. Het gaat om de Utrechtse universiteit vanaf de stichting in 1636 als academische instelling, maar meer nog om de personen die aan deze universiteit verbonden waren. Ik wil de wetenschapsontwikkeling proberen te analyseren, maar tegelijkertijd wil ik ook een verhaal vertellen: het verhaal van mensen die, gedreven door nieuwsgierigheid en mogelijk anderszins andere motieven, een ongewisse reis en verblijf in de tropen tegemoet gingen. Ik heb niet meer maar ook niet minder geprobeerd om in de tijd en in de breedte van de wetenschappelijke disciplines een caleidoscopisch overzichtswerk te schrijven.

Ik breng de thema's en personen samen in een aantal periodes met een eigen signatuur. Deze episodes volgen elkaar soms op, maar soms overlappen ze ook. Ik begin met de periode van *Belijden en Bekeren (1636-...): Theologie & Zending*, die start op het moment dat de universiteit van Utrecht in 1636 met haar onderwijs begint. Een belangrijk onderdeel van dit onderwijs was de theologische opleiding met een eigen Utrechtse signatuur. Het ging om belijden, namelijk het belijden van het gereformeerde, vrome en bevindelijke geloof. Voetius was in de beginperiode de dominante figuur in deze opleiding. Utrecht leverde zo theologisch geschoolde personen af van wie een deel in de kolonie te werk werd gesteld, waar zij dit theologisch gedachtegoed omzetten in een bekeringsoffensief. Neem bijvoorbeeld de Utrechtse alumnus Johan Basseliers, die in de geest van de *Zonne der Gerechtigheid* de mensen in de kolonie wilde bekeren. Het is niet duidelijk aan te geven wanneer deze periode eigenlijk eindigt. Het zelfstandig opereren van inheemse kerken aan het einde van de negentiende eeuw betekende wel dat de invloed vanuit de westerse theologie en het missionaire discours aan betekenis verloor. Maar misschien is deze periode van *Belijden en Bekeren* op een specifieke manier nog steeds aanwezig in het discours over de universitaire ontwikkelingssamenwerking vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Heeft de universiteit toen niet de religieuze zendeling ingeruild voor de seculiere zendeling die het evangelie van de moderne wetenschap kwam brengen? Overigens was in die ontwikkelingssamenwerking de koopman bepaald niet afwezig. Immers, die universitaire ontwikkelingssamenwerking betekende wel degelijk ook een financieringsbron voor Nederlandse

universiteiten.

Ook al snel na 1636 startte de periode van wat ik noem het *Exploreren & Classificeren (1636-1850): Verzamelen, Ordenen en Meten van Flora en Fauna, Talen en Religie*. Het ging om activiteiten die gericht waren op het scala van verzamelen, ordenen, classificeren, tellen, meten, wegen en tekenen van de Ander en het land van de Ander. Het waren voornamelijk activiteiten van individuele ‘amateurs’ die interesse hadden in het exotische van de wereld van de Ander. Een aantal van deze amateurs had ook banden met mensen van de universiteit van Utrecht. De universiteit kende in deze periode nog geen uitdrukkelijke onderzoekscultuur. De connectie van Utrecht met de koloniën is veelal een indirecte op het terrein van de ontdekking van de Ander in zijn of haar fysieke en cultureel-religieuze omgeving. Naast de waardering voor het exotische werd in deze ‘ontdekking’ ook meer en meer het idee van superioriteit ontwikkeld. Ook Utrechtse alumni, zoals theologen, gingen met de intellectuele bagage die zij in Utrecht verworven hadden op reis naar verre streken. Ik geef in dit onderdeel veel ruimte aan de Utrechtse islamoloog, arabist, cartograaf en filoloog Adriaan Reland (1676-1718), die een diepe interesse had in de talen en culturen van onze koloniën en daarover ook druk correspondeerde met bestuurders en predikanten die uitgezonden waren naar Indië, maar die ik tegelijkertijd ook plaats in het kader van de koloniale onderneming en daarmee als voorbeeld neem van de dubbele kant van de interesse in de Oriënt.

Rond 1850 begint een interessante en belangwekkende periode vanuit het perspectief van wetenschapsontwikkeling, in de kolonie én op de eigen universiteit in Utrecht. Het is de periode van *Experimenteren & Exploiteren van en in de kolonie (1850-1950): Kolonie, Universiteit en Wetenschapsontwikkeling*. In dit hoofdstuk stel ik met name de wetenschapsontwikkeling in de natuurwetenschappen in Utrecht binnen de koloniale context centraal. Op welke wijze heeft het ‘bezit’ van de kolonie – met name Indië – de wetenschapsontwikkeling aan de Universiteit Utrecht in de periode 1850-1950 beïnvloed? Ik stel dat de ontwikkeling van vooral de natuurwetenschappen – van een algemene wetenschap die achter een bureau werd ontwikkeld naar een actieve experimentele onderzoekspraktijk in laboratoria voor onderzoekers en studenten in Utrecht – met name gestimuleerd is door de interactie tussen universiteit en kolonie. Onderzoeksethos (beschavingsideaal – maatschappelijk belang – fundamenteel) en collectief onderzoekswerk werden sterk gestimuleerd

door het werk in de kolonie, met name in de natuurwetenschappen. Een lichtend voorbeeld van deze ontwikkeling is de botanicus Melchior Treub, die vanaf 1880 dit experimentele onderzoek probeerde te realiseren in 's Lands Plantentuin Buitenzorg. Het is ook de periode van de exploratie van met name de gebieden buiten Java door middel van expedities. We zullen enkele vertegenwoordigers van de Utrechtse universiteit op deze expedities volgen. We zullen ook constateren dat het verschil tussen een wetenschappelijke en een militaire expeditie heel klein was. Academici vond men soms op de militaire expedities en de academische expedities werden dikwijls gefaciliteerd door de militaire autoriteiten.

Ik onderbreek dan de chronologische lijn met een thematisch hoofdstuk waarin ik inga op een aantal *Eredocenten 1815-1940: Instrument om (koloniale) Denkers en Doeners te eren*, gevolgd door een hoofdstuk waarin ik enkele dimensies van de relatie *Universiteit Utrecht & Slavernij* behandel.

Een bijzondere periode is die van *Opleiden & Controleren (1925-1950): de Oliefaculteit en de Training van Nederlandse koloniale ambtenaren als antwoord op Leiden*. Utrecht ging met een eigen opleiding bijdragen aan de training van de Nederlandse koloniale ambtenaren. Al snel stond deze opleiding bekend als de zogenaamde 'Oliefaculteit'. Deze periode overlapt met die van *Exploiteren & Experimenteren (1850-1950)*, maar wat beide episodes vooral verbindt, is juist de connectie tussen wetenschap en (een specifieke opvatting over) beschaving. In de periode van *Exploiteren & Experimenteren* werd de wetenschapontwikkeling in de natuurwetenschappen gelijkgesteld aan een beschavingsontwikkeling en een beschavingsoffensief. Dat was dan wel een westers beschavingsoffensief in gebieden die nog 'ontwikkeld' moesten worden. Deze episode was een poging om de (eigen) Nederlandse beschaving te conserveren door (wetenschappelijke) kennisoverdracht. De vraag is in hoeverre de Oliefaculteit een intrinsiek onderdeel was van een Utrechts universitair 'profiel'. Paste het bij Utrecht of was het een gelegenheidsconstructie die min of meer toevallig in Utrecht terecht kwam? Tot op zekere hoogte was de Oliefaculteit een gelegenheidsconstructie, maar er waren tegelijkertijd wel degelijk aanknopingspunten bij de liberaal-conservatieve stroming aan de Utrechtse universiteit. Misschien was hier eerder sprake van regressie naar een vormingsuniversiteit, maar dan vorming gebaseerd op een liberaal-conservatief dan wel een christelijk-historische (en soms fascistische) ideologie. Deze Oliefaculteit werd door de eigen mensen gezien

als een 'Utrechtse School' van de Rijkseenheidsgedachte gedefinieerd als een ultraconservatieve versie van de 'Groot-Nederlandse gedachte', inclusief de koloniën én Afrikaner Zuid-Afrika.

In het hoofdstuk *Erfenis van de Oliefaculteit* ga ik in op de vraag wat de eigenlijke erfenis van de indologische faculteit in Utrecht anders was dan de kwade reuk van een aantal fascistoïde personen. Werd hier toch ook niet een basis gelegd voor een indologische traditie waarbij vooral de naam van Jan Gonda centraal staat? Via zijn werk en zijn leerlingen wist de Universiteit Utrecht een goede internationale reputatie in Indische Talen & Culturen te verwerven. Daarnaast wil ik ook laten zien dat de moderne geografie en vervolgens antropologie haar wortels heeft in deze periode.

De laatste episode die ik onderscheid is die van *Universitaire Ontwikkelingssamenwerking (1950-1990): De ethische politiek revisited?* Dit is de fase waarin Nederlandse universiteiten samenwerking zochten met jonge universiteiten in de voormalige koloniën in Latijns-Amerika, Afrika en delen van Azië. Onder auspiciën van de Nuffic, de organisatie voor het internationale hoger onderwijs, en gefinancierd door de Nederlandse overheid, werd een programma voor universitaire ontwikkelingssamenwerking opgezet. De doelstelling van dit programma was de versterking van de onderwijs- en onderzoekscapaciteit van de collega-instellingen in de ontwikkelingslanden. Na de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheid van Indonesië werden vanuit de inmiddels onafhankelijke Indonesische wetenschappelijke instellingen langzamerhand de banden weer aangehaald met Nederlandse universiteiten. Ook Utrecht werkte nu samen met een aantal Indonesische universiteiten. Een belangrijk onderdeel was het samenwerkingsverband met de Universitas Gadjah Mada. Deze universitaire banden kwamen in de jaren 70 en 80 onder druk te staan als gevolg van de verslechterende mensenrechtensituatie in Indonesië. Ook in Utrecht werden er felle discussies gevoerd, in het bijzonder tussen het College van Bestuur en de Universiteitsraad die de banden met de Indonesische universiteiten wilde verbreken. Daarnaast was Utrecht betrokken bij een aantal samenwerkingsprojecten in met name Zuidelijk Afrika en Midden-Amerika.

In Utrecht lag het initiatief tot deze samenwerkingsprojecten zeker in het begin van de universitaire ontwikkelingssamenwerking bij individuele wetenschappers die om hen moverende redenen betrokken waren. Afgezien van de nobele motieven die men zeker had, kon hier ook het

belang van de betreffende discipline spelen. Aanwezigheid in de koloniën werd nu aanwezigheid in de Tropen of de ontwikkelingslanden, wat voor een aantal disciplines van groot belang was. Ik relateer deze activiteiten op het terrein van de universitaire ontwikkelingssamenwerking nadrukkelijk ook aan het theoretisch raamwerk van 'ontwikkeling'. We wilden de Ander assisteren in de verdere ontwikkeling, en we waren van mening dat wij dat konden en moesten doen omdat wij verder in de ontwikkeling waren.

Ik sluit af met een concluderende *Terugblik: Kennis, Macht & Superioriteit* gevolgd door een *Vooruitblik: Naar een dekoloniale universiteit?*